
УДК 811.161.2'373.46

Олена Чорна (м. Київ)

ОСОБЛИВОСТІ ВИЯВУ АНТОНІМІЇ В УКРАЇНСЬКІЙ ПОДАТКОВІЙ ТЕРМІНОЛОГІЇ

У статті зроблено спробу дослідити особливості вияву антонімічних відношень в українській податковій термінології, класифікувати антоніми за р/ї семантичним критерієм.

Ключові слова: податкова термінологія, семантичний критерій, контрарні, комплементарні й векторні антоніми.

Синонімія й антонімія як два найважливіші різновиди семантичних відношень існують у мові в тісній єдності: «синоніми й антоніми певного слова входять разом з ним до однієї лексико-семантичної групи слів, під якою потрібно розуміти ряд слів, згрупованих на основі відповідних понять, що відбивають зв'язок між явищами дійсності» [25: 530]. У терміносистемах антонімія виступає як один з регулярних принципів найменування понять з протилежним змістом: *раціональний* — *ірраціональний*.

Б.М. Головін, Р.Ю. Кобрін [4], В.П. Даниленко [6], З.І. Комарова [8], Л.Л.Кутіна [10], Т.І. Панько та ін. [18] вважають, що термінам притаманні ті самі властивості, що й іншим лексичним одиницям, зокрема антонімічні відношення, оскільки «в одиниць спеціальної лексики замість цілісності слова з його фонетичними, лексико-семантичними, граматичними характеристиками є план вираження і план змісту» [22: 40 — 41]. На думку Т.В.Михайлової, «антонімічними в термінології слід вважати відношення двох значень, виражених різними термінами, що передають істотні ознаки несумісних протилежних або суперечливих видових понять стосовно одного родового, тобто мають спільну семантичну основу, а відмінні семи цих значень змінюють одна одну або одна виключає іншу» [14: 295]. У цьому визначенні

зафіксовані семантичні властивості термінів-антонімів, оскільки саме особливості семантики термінів є визначальними під час встановлення їхньої антонімічності. Терміни-антоніми визначаємо на основі протиставлення сем.

За визначенням дослідників, антоніми — це слова, що належать до однієї й тієї самої частини мови і мають протилежне значення [23: 163]. В основі антонімії лежать істотні особливості дійсності, які відображають протилежні поняття в логіці й антонімічні значення в мові. Якщо антонімія в літературній мові вважається дослідниками однією з характерних рис [19: 5–22; 9: 222–302], то погляди учених на наявність антонімів у терміносистемах викликає неоднозначні думки. Л.О. Новиков заперечує існування антонімічних відношень між термінами [17: 58]. На думку В.П. Даниленко, «навіпаки, саме тут, у термінології, антонімія стала засобом вираження необхідних і неминучих явищ науки» [5: 7], оскільки між науковими явищами постійно виникають відношення протиставлення. Дійсно, будь-який об'єкт пізнання характеризується єдністю і боротьбою притаманних йому протилежностей, які знаходять своє вираження у мові у формі лексем-антонімів. Виявлення антонімічних відношень у термінолексичі допомагає систематизувати поняття, точніше визначити їхнє місце у терміносистемі, бо пояснення через протилежне є ефективним способом доведення істини. На думку Д.М. Шмельова, «антонімічними можуть визначатися слова, що протиставляються за найбільш загальною і суттєвою для їх значення семантичною ознакою, причому перебувають на крайніх точках відповідної лексико-семантичної парадигми» [28: 131]. Утворюючи елементарні пари, в межах яких реалізуються відношення протилежності, вони ілюструють одну з найважливіших ознак термінології — системність. Вивчення антонімії в термінології є важливим і актуальним, оскільки специфіка термінологічних одиниць перекоонує, що явище антонімії притаманне термінології навіть ширше, ніж загальнолітературній мові. Зокрема, В.П.Даниленко наголошує: «Явище антонімії, що виявляється в існуванні слів із протилежним значенням, у мові науки суттєво не відрізняється від відповідного явища в загальнолітературній мові» [6: 79].

У мовознавстві вироблені основоположні критерії визначення антонімів, знання яких особливо необхідне в термінологічній практиці:

— антоніми — слова з протилежним значенням — розрізняються за вираженням протилежності, яка передбачає одночасно тотожність у якомусь відношенні;

— антоніми вживаються в типових синтаксичних конструкціях у взаємному протиставленні;

— антоніми мають однакову сферу лексичної сполучуваності [16: 56].

У термінології антонімія допомагає позначити крайні полюси термінологічного поля, використовуючи логічні можливості терміно-

логічної системи. «Антонімія, активно підтримуючи системність термінології, не перешкоджає терміну виконувати його функції» [11: 63]: антоніми уточнюють характер поняття, сприяють вираженню однозначності й точності. Кожне з понять, що виникає, містить у собі протилежність, яка ґрунтується на відмінності всередині одного й того самого явища (якості, властивості, стану). Розуміння таких відмінностей і протиріч дає змогу з'ясувати відтінки значень слів, встановити зв'язки між терміноелементами та їхнє місце в системі мови.

Податкова терміносистема має широко розгалужені антонімічні відношення, що утворюють стійкі асоціативні та логічні зв'язки конкретних термінів з іншими термінологічними одиницями. В основу виокремлення термінів-антонімів податкової сфери покладено ознаку семантичної поляризації, яка діє в межах спільного семантичного поля [20: 41]. Терміни-антоніми утворюють мікрополя, у межах яких реалізуються відношення протилежності. Вказуючи на протилежні ознаки, якості, властивості чи процеси, антоніми аналізованої терміносистеми можуть бути виражені іменниками: *платник* — *збирач (податків)*, *платоспроможність* — *неплатоспроможність*, прикметниками: *прямий* — *непрямий (податок)*, *податкові* — *неподаткові (платежі)*, *прогресивний* — *регресивний (податок)*, *оподатковуваний* — *неоподатковуваний (прибуток)*, дієсловами: *сплачувати* — *стягувати (податок)*, *приховувати* — *декларувати (доходи)*.

За семантичним критерієм у терміносистемах виділяють **контрарні, комплементарні і векторні** антоніми. Антонімічні відношення в досліджуваній терміносистемі виділяємо за визначеною науковцями (Л.О. Новиков, Н.Д. Андрєєв, О.О. Тараненко) класифікацією:

1) антоніми **контрарні**, які, крім наявності двох діаметрально протилежних (за мірою або ступенем вияву) видових понять певного родового поняття, передбачають існування між ними середнього члена — мезоніма, від якого у протилежних напрямках поширюється градуальна (ступінчаста) характеристика явища, дії, ознаки [1: 12]. Контрарна протилежність є межею виявлення тієї чи тієї ознаки, а позначають цю межу самі антоніми. Тому основною диференційною ознакою аналізованого типу антонімічних відношень термінів прийнято вважати градуальність (ступінчастість) значень [26: 45]. Контрарними антонімічними парами назв податкової сфери є, наприклад, такі: *низька ставка податку* і *висока ставка податку* із мезонімом *помірна ставка податку*; *податок прогресивний* і *податок регресивний* із мезонімом *податок пропорційний*; *повне погашення податкового боргу* і *неповне погашення податкового боргу* із мезонімом *часткове погашення податкового боргу*;

2) антоніми **комплементарні**, що позначають два взаємодоповнювальні видові поняття, які разом становлять певне родове поняття без наявності проміжних ланок [24: 18]. За таких відношень нове, антонімічне значення виникає внаслідок заперечення значення певного поняття: *оподатковуваний податок* — *неоподатковуваний пода-*

ток, платежі податкові — платежі неподаткові, шкала податкових ставок прогресивна — шкала податкових ставок регресивна, шкала податкових ставок прогресивно-регресивна — шкала податкових ставок регресивно-прогресивна, дефіцит бюджету — профіцит бюджету, платоспроможність — неплатоспроможність, достовірність податкової інформації — недостовірність податкової інформації, прями́й податок — непрями́й податок, бру́тто-проценти — нетто-проценти, доходи — видатки;

3) антоніми **векторні**, що позначають винятково дві протилежно спрямовані або взаємно зворотні дії, явища, ознаки, відношення [24: 28]: *платник податків — збирач податків, податок з продажу — податок з купівлі, виплати податків — надходження податків, витрати з податку на прибуток — дохід з податку на прибуток.*

За характером співвідношення коренів антонімічних лексем українські та зарубіжні мовознавці вирізняють різнокореневі антоніми, які мають різні протиставлювані основи, та спільнокореневі, у яких протилежність значень двох лексем виникає внаслідок приєднання до того самого терміна взаємно протилежних за змістом префіксів або префікса, що надає термінові протилежного значення [6; 7; 21]. На думку Л.А. Булаховського, антонімічними можуть бути лише різнокореневі слова [2: 39]. Аналіз спільнокореневих термінів-антонімів доводить, що антонімічні афікси або частини складних слів можуть надавати лексемам протилежного змісту, тобто утворювати антонімічні пари. Виникнення антонімічних відношень між частинами цих пар можливе за умови, коли префікс не просто заперечує значення слова, а надає йому нового значення: *державна власність — недержавна власність (приватна, комунальна)*. У дослідженні виділяємо *різнокореневі та спільнокореневі* антоніми, оскільки вони точніше й умотивованіше називають поняття, вказують на ознаку, за якою відбувається розмежування антонімічних термінів.

Лінгвісти, які досліджували кількісне співвідношення різнокореневих та спільнокореневих антонімів у загальноживаній мові та у термінології, зауважують, що різнокореневі антоніми значно переважають у загальноживаній лексиці, але поступаються кількістю спільнокореневим у термінології [19: 2 — 22]. На переважання спільнокореневих антонімів в окремих терміносистемах вказують дослідження Л.Д.Малевиц [13], Л.М. Веклинець [3], Т.В.Михайлової [15].

У різнокореневих антонімах досліджуваної терміносистеми протилежність виражена семантичним протиставленням власне мовних або запозичених термінів (*облік надходження податків — облік відшкодування податків, податковий прибуток — податковий збиток, повна сплата податку — часткова сплата податку, мінімальна ставка податку — максимальна ставка податку, податки загальнодержавні — податки місцеві, прибутки прозорі — шкала податкових ставок прибутки приховані, податкові надходження — податкові виплати*).

Для української термінології податкової сфери характерним є словотвірний тип антонімії, виражений додаванням до спільнокореневих термінів префіксів, які вносять відтінок протилежності понять: **перед-** і **після-** (*передплата — післяплата*), **про-** і **ре-** (*прогресивний — регресивний податок, шкала податкових ставок регресивна — шкала податкових ставок прогресивна, шкала податкових ставок прогресивно-регресивна*).

Одним зі способів вираження протилежного поняття в українській податковій терміносистемі є приєднання до терміна стверджувальної семантики заперечувальної частки **не**, «яка фактично виступає у префіксальній функції, заперечує або вказує на відсутність ознаки» [27: 140]. Вивчаючи семантику термінів з префіксом **не-**, що належать до терміносистеми податкової галузі, погоджуємося з думкою Д.М. Шмельова, який вважає приєднання до терміна стверджувальної семантики заперечної частки **не** найпродуктивнішим способом передавання протилежного поняття [28: 131]: *платоспроможність — неплатоспроможність, прихований — неприхований дохід, податковий — неподатковий платіж, оподатковувані — неоподатковувані доходи, сплата — несплата податку, прямий — непрямий податок, якісне — неякісне оподаткування, переплата — недоплата податкової ставки*. Л.О.Новиков вважає таку антонімію через невизначеність другого члена опозицій несильною, послабленою, а відношення між її членами не можуть позначати істинну антонімію. На його думку, другий член має бути позначений більш чітко [17]. Проте цей вид антонімії може повноцінно функціонувати серед інших, оскільки аналіз таких протиставлень доводить: поняття, позначувані комплементарними антонімами, перебувають на крайніх полюсах термінологічного поля, а отже, можуть бути визнаними антонімами, «слова з часткою **не** вступають в антонімічні відношення лише тоді, коли ця частка виступає не простим запереченням, а творить, як і будь-який інший префікс, нове слово з новою семантикою» [23: 98].

*Для досліджуваної термінології менш характерним є вираження антонімії додаванням до слів префікса **без-**, який «вказує на відсутність, виключення певних властивостей, ознак» [27: 140], наприклад: *акцентні платежі — безакцентні платежі, готівкові розрахунки — безготівкові розрахунки*.*

У термінології сфери оподаткування наявне переплетіння синонімічних та антонімічних зв'язків. Ідентичність гносеологічних передумов для найменування подібних і протилежних понять та розташування антонімів і синонімів в одній семантичній площині дає підстави вважати, що природа контрномінантів й омосемантів у цілому тотожна. Терміни податкової сфери, які вступають в антонімічні та синонімічні відношення, вже перебувають в аналогічних зв'язках з іншими термінами. Внаслідок цього формуються тематичні групи термінів, що належать до двох семантично протилежних тем. Наявність між ними антонімічних і синонімічних відношень спричиняє виникнення

антонімо-синонімічних блоків. В антонімічній парі протилежне значення може мати кілька термінів-синонімів: «Як у синонімічній групі значення протиставляються своїми відтінками, так і в антонімічній парі вони протиставляються предметно-поняттєвими ядрами» [12: 92]. Антонімо-синонімічні зв'язки у досліджуваній термінології виявляються в таких структурах:

1) парній чотиричленній: *сплачувати податки = відшкодовувати податки — стягувати податки = збирати податки;*

2) парній шестичленній: *оподатковувані доходи = оподатковувати прибутки — приховувати доходи = приховувати прибутки — неоподатковувані доходи = неоподатковувати прибутки;*

3) непарній: *прямий податок — непрямий податок = акцизний збір, амортизація податкового боргу = погашення податкового боргу = сплата податкового боргу — несплата податкового боргу.*

У терміносистемі податкової галузі антонімічні відношення найчастіше виникають між термінами таких тематичних груп: 1) назви виробничих дій та процесів: *відшкодовування податків — збирання податків, сплачування податкових ставок — стягнення податкових ставок;* 2) назви властивостей, якостей предметів та явищ: *декларування доходів — приховування доходів, оподаткування загальнодержавне — оподаткування місцеве;* 3) назви величин: *переплата податкової ставки — недоплата податкової ставки, висока податкова ставка — низька податкова ставка;* 4) назви осіб податкової сфери: *платник податків — збирач податків (податківець).*

Отже, антонімічні відношення в українській податковій термінології є досить поширеним явищем і суттєво не відрізняється від антонімії у загальнонавчальній лексиці чи в інших терміносистемах і допомагають з'ясувати й розмежувати значення термінологічних та лексичних одиниць; спільнокоренева антонімія є більш продуктивною, ніж різнокоренева. Для української термінології податкової сфери характерні контрарні, комплементарні та векторні антоніми, контрарні представлені меншою мірою; за словотвірною структурою антоніми представлені переважно одно-, дво-, трикомпонентними словосполученнями; найпродуктивнішими щодо частини мовного вираження є іменникові та прикметникові антонімічні назви; наявні антонімо-синонімічні блоки.

1. Андреев Н.Д. Антонимия и мезонимия // Вопросы словообразования славянских языков: Материалы межвузовского научного конференции. — К., 1969. — С. 12 — 14.
2. Булаховский Л.А. Введение в языкознание: Учебное пособие для государственных университетов и педагогических институтов. — 2-е издание, исправленное. — М.: Учпедгиз, 1954. — 174 с.
3. Веклинець Л.М. Структура і походження сучасної української психологічної термінології: Автореферат дисертации кандидата филологических наук. / НАН України, Інститут української мови. — К., 1997. — 24 с.
4. Головин Б.Н., Кобрин Р.Ю. Лингвистические основы учения о терминах: Учебное пособие для филологических специальностей вузов. — М.: Высшая школа, 1987. — 104 с.
5. Даниленко В.П. Лексико-семантические и грамматические особенности слов-терминов // Исследования по русской терминологии. — М.: Наука, 1971. — С. 7 — 67.

6. Даниленко В.П. Русская терминология: Опыт лингвистического описания. — М.: Наука, 1977. — 246 с.
7. Дячук Т. М. Специфіка антонімії в сучасній соціально-економічній лексиці // Українська мова: 3 минулого в майбутнє: (До 200-річчя виходу в світ «Енеїди» Івана Котляревського). — К.: Наук. думка, 1998. — С. 129 — 132.
8. Комарова З.И. О сущности термина // Термин и слово. — Горький, 1979. — С. 3—13.
9. Кубрякова Е.С. Теория номинации и словообразование // Языковая номинация (виды наименований). — М.: Наука, 1977. — С. 222 — 302.
10. Кутина Л.Л. Языковые процессы, возникающие при становлении научных терминологических систем // Лингвистические проблемы научно-технической терминологии. — М., 1970. — С. 85 — 91.
11. Лаврова Н.Н. Антонимия лингвистических терминов // Термин и слово. — Горький, 1979. — С. 54—65.
12. Лисиченко Л.А. Лексикологія сучасної української літературної мови. Семантична структура слова. — Харків: Вища школа. Вид-во при ХДУ. — 1977. — 114 с.
13. Малевич Л.Д. Становлення і розвиток української гідромеліоративної термінології: Автореферат дис. ... канд. філол. наук. — К., 1999. — 21 с.
14. Михайлова Т.В. Антонімічні відношення українських науково-технічних термінів як мовне явище та об'єкт лексикографії // Українська термінологія і сучасність: Зб. наук., праць. — К., 2003. — Вип. V. — С. 295—299.
15. Михайлова Т.В. Семантичні відношення в українській науково-технічній термінології: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. — Харків, 2002. — 20 с.
16. Миллер Е.Н. Природа лексической и фразеологической антонимии. — Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 1990. — 221 с.
17. Новиков Л.А. Антонимия в русском языке: Семантический анализ противоположностей в лексике. — М.: Изд-во МГУ, 1973. — 290 с.
18. Панько Т.І., Кочан І.М., Мацюк Г.П. Українське термінознавство: Підр. — Львів, 1994. — 216 с.
19. Положа Л.М. Про антоніми та їх використання // Положа Л.М. Словник антонімів української мови / За ред. Л.С.Паламарчука. — 2-е вид., доп. і випр. — К.: Довіра, 2001. — С. 5—22.
20. Симоненко Л.О. Формування української біологічної термінології. — К., 1991. — 149 с.
21. Сташко М.В. Формування та розвиток української бібліотечно-бібліографічної термінології: Автореф. дис. ...канд. філол. наук. — К., 1999. — 19 с.
22. Суперанская А.В., Подольская Н.В., Васильева Н.В. Общая терминология: Вопросы теории / Отв. ред. Т.Л. Канделаки. — М.: Наука, 1989. — 246 с.
23. Сучасна українська літературна мова: Підручник / А.П. Грищенко, Л.І. Мацько, М.Я. Плющ та ін.; За ред. А.П. Грищенка. — К.: Вища школа, 1997. — 493 с.
24. Тараненко О.О. Синоніми // Українська мова: Енциклопедія. — К., 2002. — С. 27—29.
25. Филли Ф.П. О лексико-семантических группах слов // Езыковедски изследования в чест на акад. Ст. Младенов. — София, 1957. — С. 524 — 537.
26. Цимбал Н.А. Сучасна українська термінологія органічної хімії. — Умань, 2007. — 123 с.
27. Шевченко М. Антонімія в організації лексико-семантичних відношень терміносистеми цивільного права // Українська термінологія і сучасність: Зб. наук. пр. — К.: КНЕУ, 2005. — Вип. VI. — С. 137—141.
28. Шмелёв Д.Н. Проблемы семантического анализа лексики. — М.: Наука, 1973. — 279 с.

Olena Chorna (Kyiv)

ON ANTONYMOUS RELATIONSHIPS IN THE UKRAINIAN TAX LEGISLATION TERMINOLOGY

The article examines lexical antonymy as represented in the Ukrainian tax legislation terminology. Semantic classification of antonyms is offered.

Keywords: tax legislation terminology, semantic criteria, contrary, complementary, and vector antonyms.